

A participiumi alárendelés történeti-tipológiai tanúsága az uráli nyelvekben

1. Mint ismeretes, a szórendi tipológia abból a megfigyelésből indul ki, hogy a tranzitív igékkel alkotott mondatok három fő mondatösszetevője, nevezetesen az S (szubjektum), az O (objektum) és a V (verbum, igei állítmány) sorrendjének a nyelvek döntő többségében van valamely meghatározott standardja, más szóval egy egyszerű mondatban e három kategória valamelyik adott permutációja képezi bennük az ún. alapszórendet. Az alapszórend definíció szerint az S, V és O azon kizárólagos vagy domináns sorrendje, amely az adott nyelvben stilisztikailag semleges, független, kijelentő mondatokban figyelhető meg, mégpedig olyan esetekben, amikor az S meghatározott emberi agens, az O meghatározott patiens, az ige pedig az S által az O-ra irányulóan kifejtett cselekvést jelent (nem pedig állapotot vagy történést). Agensen természetesen tudatos, akaratlagos cselekvőt értünk, patiensen pedig azt az élő vagy élettelen lényt, amely az ige által jelölt cselekvés eredményeként áll elő, vagy amellyel ugyanezen aktus révén történik valami (a cselekvés inert érintettje). Megállapodás szerint, ha egy nyelvben két konkurens domináns szórend van, akkor a gyakrabban előfordulót vagy a nyelvtanilag jelöletlent tekintjük alapszórendnek.

Amikor a szórendi tipológia Greenberg híres 1963-as dolgozatával útjára indult, az általa vizsgált 30 nyelvben úgy találta, hogy a három alapkategória matematikailag adódó hat elrendezéséből (SVO, SOV, VSO, VOS, OSV és OVS) valójában csak három fordul elő mint alapszórend: VSO, SVO és SOV. Ebből szűrte le híres első univerzáléját, miszerint „nominális alanyú és tárgyú kijelentő mondatokban a domináns szórend majdnem mindig olyan, hogy a szubjektum megelőzi benne a tárgyat”, és sorolta be a nyelveket az I., II. és III. kategóriába, ahol a sorszám lényegében az ige helyzetét jelzi a láncban, értelemszerűen a rögzített sorrendű S,O párhoz képest.

A későbbi vizsgálatok azonban, amelyek egyre nagyobb és egyre tágabb reprezentativitását korpuzson vizsgálták a kérdést, ennél pontosabb képet nyújtottak a világ nyelveinek alapszórendi megoszlásáról. A múlt század végéig az egyik legalaposabb mű Tomliné volt (1986), amely 402 nyelv összehasonlítására épült. Ennek százalékos eredménye látható az alábbi táblázat utolsó előtti oszlopában, előtte másik négy korábbi vizsgálat eredménye.¹ Azóta

---

1 A táblázat első öt oszlopa a Song 2001, 79. oldalán olvasható két táblázat összevonása. Az alapszórendek megoszlására és más grammatikai jelenségekkel való összefüggésére nézve egyébként is felhasználtam e könyv ide vonatkozó fejezetét. Az első négy oszlop adatainak eredeti forrása rendre Ultan 1969, Ruhlen 1975, Hawkins 1983, Mallinson–Blake 1981, az ötödik pedig Tomlin 1986-os művéből való (mindezeket idézi Song, i. h.). Ezeket egészítettem ki Dryer 2005 adataival (utolsó oszlop), az összehasonlítás kedvéért ugyancsak százalékba átszámolva. Megjegyzendő, hogy Dryernél a be nem sorolt nyelvek több, egymással nem azonosítható okból maradtak számításon kívül, például a több alapszórendet felmutató nyelvek ugyanúgy ide tartoznak, mint az azonosítható alapszórend híján

azonban rendelkezésünkre áll egy majdnem háromszor ekkora korpuszon, nevezetesen 1228 nyelv felmérésén alapuló arányszámítás is (Dryer 2005), ennek százalékra átszámított adatait tartalmazza az utolsó oszlop.

SOV	44	51	51,8	41	44,78	40,74
SVO	34,6	35,6	32,4	35	41,79	35,42
VSO	18,6	10,8	13,4	9	9,2	6,92
VOS	2,6	1,8	2,4	2	2,99	2,11
OVS	–	0,5	–	1	1,24	0,73
OSV	–	0,2	–	1	0	0,32
besorolhatatlan	–	–	–	11	–	14,3

Néhány eltéréstől eltekintve a kép eléggé egyöntetű. Az S kezdetű nyelvek aránya a különböző vizsgálatokban 75,89 és 88,6% között ingadozik, vagyis a nyelvek döntő többségét alkotják. Az O kezdetűek legfeljebb 2%-ot tesznek ki. Jól látható a szakadás az SO és az OS nyelvek gyakorisága között is. Az SOV és az SVO, illetve a VOS és a OVS között Tomlinnál még nem mutatkozott statisztikailag szignifikáns különbség. Dryer azonban már a 80-as évek végétől – különösen az SOV és az SVO viszonyára nézve – korrigálta Tomlin számításait, 2005-ös eredményei pedig végképp nyilvánvalóvá tették, hogy az SOV gyakorisága a világ nyelveiben valójában egyértelműen felülmúlja az SVO sorrendét. Következésképpen a gyakorisági hierarchia ténylegesen így fest (> jelentése: gyakoribb, mint):

$$\text{SOV} > \text{SVO} > \text{VSO} > \text{VOS} \approx \text{OVS} > \text{OSV}$$

Mindebből jelen céljainkra annak kiemelése lényeges, hogy ezek szerint a világ nyelveinek legtöbbször az SOV alapszórend képviselője. Erre a tényre érdemes figyelemmel lennünk az uráli nyelvek szórendi tipológiájának vonatkozásában is.

2. Az a megállapítás, mely szerint az uráli nyelvekre döntő többségében az SOV alapszórend jellemző, s következképpen ezt kell feltételeznünk az uráli és a finnugor alapnyelvekre is, általánosan elfogadott tézis a mind az uralisztikában, mind a nyelvtipológiában.² Az SOV-tól való legfeltűnőbb eltérést a finnugori nyelvek SVO alapszórendje mutatja, amelyet a kutatók általánosan a közfinn korszakban más nyelvi változásokban is tetten érhető erőteljes germán és balti hatásnak tulajdonítanak, megjegyezve, hogy ugyanez a szórend a lappban lehet párhuzamos fejlődés és későbbi finn hatás eredménye is.³ Természetesen SVO sorrend más uráli nyelvekben is előfordulhat, de sohasem alapszórendként. A magyar például pusztán leíró szempontból szórendjét tekintve akár vegyes típusú nyelvnek is tartható, tárgyas ragozású igei állományok (tehát határozott tárgyat tartalmazó mondatok) esetén ugyanis itt is SVO figyelhető meg, szemben az alanyi ragozású SOV-vel (*az ember építi a házat* versus *az ember házat épít*). A

lévők – innen ezen nyelveknek feltűnően nagy aránya az utolsó oszlopban.

2 Vö. például Berezki 2003, 58;

3 Berezki 2000, 38–39. Hasonló mondható el a zürjénnel kapcsolatban, ahol a váltás nyilvánvalóan orosz hatásra következett be.

tárgyas igealakot tartalmazó szerkezet azonban grammatikailag markírozott, s így az eredeti meghatározás szerint nem tekinthető alapszórendnek. Ugyanide vezet a történeti megfontolás is: minthogy a tárgyas ragozás a magyar nyelv önálló életében keletkezett belső fejlemény,⁴ az SVO sorrend is csak másodlagos lehet. Egyszóval a magyar nyelv alapszórendje is bízvást SOV-nek tartható.

Ha tehát így áll a kérdés az uráli nyelvekre nézve, érdemes összevetni e nyelvek tanúságai-val azokat a további megállapításokat is, melyeket a tipológiában az SOV alapszórenddel kapcsolatban általában tettek.

3. Már Greenberg 1963-as dolgozatának sem csupán az volt a célja, hogy megállapítsa az emberi nyelvekben lehetséges, illetve domináns alapszórendeket. A szórendi tipológia kezdettől fogva abból a hipotézisből indult ki, hogy rendszeres összefüggés áll fenn az alapszórend és bizonyos kisebb kételemű szintagmák (például jelző és jelzett szó, birtokos és birtok, főige és segédige stb.) belső szórendje között. Maga Greenberg így is fogalmazta meg erre vonatkozó univerzális állításait, például „A VSO alapszórendű nyelvekben a ragozott segédige mindig megelőzi a főigét, az SOV alapszórendű nyelvekben pedig követi” (16. univerzálé). A három greenbergi alaptípusból való kiindulás azonban – eltekintve attól, hogy, mint említettük, utóbb nem is bizonyultak kivételtelennek – vagy háromféle elrendeződést jósolna a kisebb kéttagú szintagmákra nézve, ami persze lehetetlen, vagy azt, hogy két „szélső” alapszórend – az I. és a III. – esetében következetesen egymással ellentétes szórendet találunk a kisebb szintagmákban, a II. esetében pedig vegyes előfordulást. A hetvenes évek vizsgálatai azonban nem erre az eredményre jutottak. Elsősorban Lehmann (1973, 1978a, 1978b, 1978c) és Vennemann (1974) munkássága alapján világossá vált, hogy az implikációs összefüggések szempontjából a három fő kategóriából (S, O, V) csak az utóbbi kettőnek van relevanciája, az alany elhelyezkedése közömbös a szintagmák szórendjének alakulása szempontjából. Így Greenberg három alaptípusából kettő marad: OV (= SOV) és VO (= VSO és SVO). A háromról két típusra való áttérés előnye az is, hogy e kettőbe nyilvánvalóan a három ritkábban előforduló alapszórend is besorolható. A szakirodalom egy részében az OV típust később a receptív, a VO-t pedig az emisszív elnevezéssel illették.

A receptív–emisszív tipológia alaphipotézise tehát az, hogy a kisebb kéttagú szintagmák belső szórendje egy nyelvben harmonizál az O és a V elhelyezkedésével az adott nyelv alapszórendjében. Legteljesebb formájában talán Vennemann (itt most kissé adaptált módon ábrázolt) 1974-es táblázata tükrözi ezt a feltételezett összefüggést. Ő a vonzatokat vagy módosítókat operátoroknak, a főtagokat (heads) pedig operandumoknak nevezi, és alapképlete szerint az OV nyelvekben a szórend következetesen: operátor–operandum, a VO nyelvekben pedig operandum–operátor. A receptív nyelvekre nézve tehát az alábbi szórend adódik (míg az emisszívokban a bal és jobb oldali oszlop éppenséggel felcserélődne):

---

4 Erre nézve lásd Havas 2005a.

<i>OPERÁTOR</i>	<i>OPERANDUM</i>
O	V
határozó	ige
főige	segédige
melléknév	főnév
vonatköző mellékmondat	főnév
birtokos	főnév
számnév	főnév
determináns	főnév
melléknév	összehasonlító morféma
viszonyítási etalon	középfokban álló melléknév
nominális szintagma	appozíció ⁵

Ez az általánosítás tehát azonos elvi alapon magyaráz egy sor olyan implikációt, melyeket Greenberg még egymástól függetlenül ábrázolt. Ugyanakkor az elképzelésnek megvan a maga ára is: bizonyos értelemben az O–V viszony elveszti kitüntetett szerepét, hiszen maga is csak egyike az operátor–operandum viszonyoknak. Történeti-tipológiai szempontból ellenben továbbra is nyilvánvalónak látszik, hogy ha van összefüggés ezek között a jelenségek között, akkor az alapszórend mégiscsak meghatározó. Azonkívül egyes kategóriák besorolását később kétségbe vonták, pl. a segédigét többen operátornak tekintik, míg itt főtag.⁶

A Lehmann–Vennemann-féle megközelítést a tipológiai kutatás az elmúlt évtizedekben mind elméletileg, mind a világ nyelveinek ilyen irányú tanulmányozása alapján kritikailag felülvizsgálta. Dryer 1992-es könyve talán a legnagyobb anyagon végzett empirikus tanulmány ebben a tekintetben: 625 nyelv alapján a VO/OV sorrenden kívül 24 további szintagmatikus elempárt vizsgál, és nem egyes nyelveket hasonlít össze, hanem nyelvcsoportokat (genera) hat széles nyelvi areában. Eredményei cáfolják az operátor–operandum felfogást, tehát azt a nézetet, hogy a vonzatok következetesen a főtagok adott oldalán helyezkednek el. Ez az elképzelés ugyanis szerinte csak hat elempár esetén állja meg a helyét, más elempárok azonban – például a jelző – jelzett szó szerkezet – egyáltalán nem úgy működnek, ahogyan ez jósolná, sőt, egyes elempárok kifejezetten ellentétesen működnek.

Dryer mindazonáltal úgy véli, hogy más megközelítéssel mégiscsak található szabályszerűség azoknak a szintagmatikus elempároknak a viselkedésében, amelyek harmonizálnak a V és az O egymás közötti sorrendjével. Hogy a receptív és az emisszív sorrendre nézve ne kelljen minden összefüggést kétszer és implikatív módon megfogalmaznia („ha az alapszórend OV, akkor...; ha az alapszórend VO, akkor...”), bevezeti a „verb patterner” és az „object patterner” terminusokat. Igerendű egy kétagú szintagmának az az eleme, amely VO nyelvekben elől, OV nyelvekben hátul szokott állni, tárgyrendű pedig értelemszerűen a másik elem.⁷ Dryer arra a

5 Viszonyítási etalon (standard of comparison): amivel melléknév- vagy határozófokozáskor összehasonlítunk valamit (például a ház ebben: *a jegenyefa magasabb a háznál*). Determináns: például mutató névmás vagy névelő. Appozíció: elöljárószó vagy névutó.

6 Szintaktikai értelemben Vennemann felfogása igazolható: ahol van konjugáció, ott egy segédige + főige szerkezetben a segédige a verbum finitum, s ezzel az állítmány magva.

7 Így például azt az összefüggést, miszerint a birtokos szerkezetben OV nyelvekben a birtokos–birtok, VO nyelvekben a birtok–birtokos szórend az általános, egyszerűen úgy mondhatjuk, hogy a birtokos

meglátásra jut, hogy az egyszerű, nem-szintagmatikus (ágrajzban: nem elágazó) konstituensek – például a módhatározók, a segédigék – általában igerendűek, ellenben a bonyolultabb, belső szerkezettel rendelkező, azaz szintagmatikus (elágazó) összetevők – mint például az alárendelő szerkezetek – tárgyrendűek. Ebből kiindulva beszél aztán jobbra elágaztató és balra elágaztató nyelvekről. Képlete szerint a receptív nyelvek alapjában balra elágaztatók (a bonyolultabb alárendelt elemek a főtagoktól balra sorolódnak), míg az emisszívek jobbra elágaztatók. Ezt a hipotézist aztán konkrétan az alárendelő szerkezetekre nézve többen megvizsgálták, egyre nagyobb és egyre kiegyensúlyozottabb korpuszon.⁸ Az eredmény az a megállapítás lett, hogy az igekezdetű (VSO és VOS) nyelvekben szinte kizárólagos az NRel, azaz a posztinominális (továbbá jobbra elágazó) alárendelő szintagma; az igeközepű (SVO és OVS) nyelvek érdekes módon döntően ugyanezt a sémát követik (holott logikailag ambivalenciát várnánk bennük e tekintetben), azaz a VO → NRel összefüggés érvénye általános; ellenben az OV nyelvekre a várt RelN, tehát preinominális (illetve balra elágazó) alárendelő szintagma feltételezett túlsúlya e nyelvek elegendően széles választékát vizsgálva nem igazolódott. 1991-ben, 603 nyelvre kiterjedő adatbázisának alapján Dryer arra jutott, hogy az igevégű nyelvekben mindkét séma általános, sőt, egy véletlenül választott igevégű nyelv preinominálisnak bizonyulási esélye csak 43%. Ráadásul az igevégű RelN nyelvek csaknem fele areálishan egy területre korlátozódnak: Euráziára.

Engedtessek meg mindazonáltal némi fenntartással élnünk ez utóbbi megállapításokkal kapcsolatban. Nem ártana differenciáltan szemügyre venni az alárendelés különböző stratégiáit. Nagy valószínűséggel kijelenthetjük ugyanis, hogy ha kizárólag a particípiumos megoldásokat vizsgálnánk, akkor az OV – a várakozásnak megfelelően – mégiscsak egyértelműen RelN-nek (és balra elágazónak) mutatkoznék. A fent említett kutatók nem tették meg ezt a megkülönböztetést, holott nagyon is lehetséges, hogy a vonatkozó névmásos megoldás affinitása az NRel szórenddel egyszerűen a vonatkozó névmás anaforikus természetéből (pontosabban az anaforikus megoldásnak a vonatkozó névmás használata iránti preferenciájából)⁹ adódik; más szóval a vonatkozó névmás használata az alárendelő szerkezetben dominánsan posztinominális használattal jár, az alapszórendtől függetlenül. Particípiumos megoldás esetén azonban – ezt legalább hipotetikusan feltételezhetjük – aligha jelenik meg dominánsan NRel egy OV nyelvben.

Témánk szempontjából mindez oda vezet, hogy az SOV (tehát OV) alapszórendűnek kikövetkeztetett uráli és finnugor alapnyelvben döntően preinominális és balra elágazó szerkezeteket kell feltételeznünk, különösen a mondatértékű (szintagmatikus) alárendelések esetében. Hogy ez valóban így van-e, arra nézve természetesen akkor tudunk nyilatkozni, ha megvizsgáljuk e szempontból a mai uráli nyelveket.

4. Az uráli nyelvekben a hypotaxis megvalósulásának alapjában két formája létezik. Az egyik a particípiumi alárendelés, a másik az alárendelő mellékmondat. Bár jelen tanulmányunk hangsúlyozottan csak az első variánssal foglalkozik, nem árt utalni arra a tényre, hogy a

---

tárgyrendű, a birtok pedig igerendű.

8 Kuno 1974; Mallinson–Blake 1981, 261–371; Keenan 1985; Dryer 1992.

9 Anaforikus megoldás más típusú, például személyes vagy mutató névmás segítségével is lehetséges, és vannak is olyan nyelvek, melyek így járnak el (például perzsa, arab, héber, kiribati, kera, urhobó).

„valódi”, azaz hypotaktikus kötőszavakkal felépülő mellékmondatok – az uralisztikában általánosan elfogadott vélekedés szerint – nem vezethetők vissza az alapnyelvre. Egyes nyelvekben ez a szerkezet részben SVO nyelvek – főleg az orosz – általi areális hatásra állt elő, nem egy esetben olyannyira, hogy még maguk a hipotaktikus kötőszavak is kölcsönöztek, vagy az egész szerkezet tükörfordítás. Az uráli nyelvek nagy részében – akár ugyanazokban is, amelyekben areális hatás figyelhető meg – az alárendelő mellékmondatok belső keletkezésűek, a megfelelő kötőszavak kérdő vagy mutató névmásokból álltak elő, ami valószínűvé teszi, hogy bennük a mellékmondatos alárendelés eredetileg olyan mondatok mellérendeléséből indult ki, melyekben a második mondat névmással utalt az első mondat valamelyik nomenjére. Ez történhetett például a finnugor nyelvek vagy a magyar esetében. Kötőszavak nélküli „alárendelő” mellékmondatok esetleg előfordulhattak az uráli (vagy finnugor) alapnyelvből, ilyenek megfigyelhetők mai nyelveinkben is,¹⁰ ezeket azonban alighanem csak a „valódi” alárendelő mellékmondatok fényében, azaz utólag ítéljük alárendelőnek. Eredetileg olyan mellérendelések lehettek, melyeknek összefüggése nem grammatikai jellegű volt, inkább csak a szituáció tette világossá. Hasonló a helyzet azokban a nyelvekben, ahol az összefüggést ige vagy igei eredetű elem fejezi ki, amikor például mondást jelentő ige kitételével utalnak egy tagmondat alárendelt jellegére (votják – lehetséges, hogy törökségi hatásra).

E kis kitérő után térjünk rá a participiumos alárendelő szerkezetekre. Az alábbiakban – a teljesség igénye nélkül – néhány példát mutatok be erről a jelenségről az uráli nyelvcsalád minden ágából. A participiumokat félkövér szedéssel emelem ki, vonzatszerkezetüket aláhúzom.

Kezdjük az ugor nyelvekkel. A magyarban a participiumi alárendelés mindennaposnak mondható, különösen az igényesebb vagy kötöttebb stílusú szövegekben (minthogy létezik a kötőszavas mellékmondati alárendelés mint alternatíva, s a beszélt nyelv ez utóbbit valószínűleg jóval gyakrabban is használja).

(1) A szállodába rendszerint csak sötét este **érkező** vendégek csak reggel pillantják meg a tengert.

(2) A gépekben hosszú éveken át folyamatosan **használt** alkatrészeket akkor is ki kell cserélni, ha nem látszanak hibásnak.

Osztják:

(3) jom-juy. tőjnə **lájəytam** wuɫəm 'látom, hogy lógok a zelnicefán (sz. sz. a zelnicefa tetején függésemet látom)'¹¹

(4) imi kuntintə **kiɫmaɫ** təyi 'úgy látszik, az anyó már régen felkelt (sz. sz. az anyó már régen felkelte helyen)'¹²

---

10 Vö. Bereczki 2003, 58. Az ő véleménye szerint egyébként csak egyetlen participiumi szerkezet vezethető vissza teljes bizonyossággal az alapnyelvre. A magam részéről mind történeti, mind tipológiai megfontolásokból úgy vélem, hogy ha anyagilag nem következtethetők is ki, a participiumos alárendelések bizonyára sokkal gazdagabban voltak képviselve a protouráliiban (protófinnugorban). Ezzel kapcsolatban Havas 2006b-t ajánlhatom az olvasó figyelmébe.

11 Honti 1984, 56.

12 Csepregi 1998, 33.

Vogul:

(5) *sāt turɣul tēm nāj* 'hét kárászt megevett asszony'¹³

(6) *wōr-uj alne nomi-ke kinseyən* 'ha arra keresel tanácsot, hogyan kell vadat ejteni (sz. ha egy vadat ejtő tanácsot keresel)'¹⁴

Térjünk át a permi nyelvekre. Először lássunk votják példákat.

(7) *urobo dorin siliš adāmi* 'a szekér mellett álló ember'¹⁵

(8) *korka pirem iskavinjos* 'a házba érkezett szomszédok'¹⁶

Zürjén:

(9) *me seće loktjšjases aźžili* 'az oda érkezőket láttam'¹⁷

(10) *paće bi šujan kade* 'amikor a kemencében tüzet gyújtanak (sz. sz. a kályhába tűz dugva lévő idején)'¹⁸

Továbblépve a finnugor családfa ágai mentén, a következőket látjuk a mordvinban (11), illetve a cseremiszbén (12), (13):

(11) *aia sajinze sodaviks tarkastoit' odírvaūt' joravt karšemapel'enze* 'az öreg elővette az ismert helyről a menyé által odakészített lábbelit'¹⁹

(12) *škenan ješnam aralššaš* 'saját családunkat védendő'²⁰

(13) *koĭa ko-ĕmo ki ndām kočkat kân* 'ha egér ette kenyérből eszel'²¹

A finnségi nyelveket képviselje a finn (14), (15) és az észti (16), (17):

(14) *puolueet valmistautuvat kovaa vauhtia syksyn kunnallisvaalien yhteydessä pidettäviin EU-vaaleihin* 'a pártok nagyban készülődnek az őszi helyhatósági választások keretében tartandó EU-választásokra'²²

(15) *suojelualueet pakkolunastetaan sukupolvien ajan alueella asuneilta maanomistajilta* 'a védett területeket nemzedékek óta ott élő földbirtokosoktól sajátítják ki'²³

(16) *korralikult koolis käivad lapsed saavad paremaid hindeid* 'a rendszeren iskolába járó gyerekek jobb osztályzatokat kapnak'

(17) *kolmekümne päevaga ümber mailma purjetanud inglane andis meie ajalehe interjuu* 'a harminc nap alatt a Földet körülvitorlázott angol [ember] interjút adott lapunknak'

---

13 Kálmán 1976, 71.

14 Kálmán 1976, 70.

15 Csúcs 1990, 65.

16 Bartens 1979, 205.

17 Rédei 1978, 97.

18 Uo.

19 Keresztes 1990, 78.

20 Bereczki 1990, 60.

21 Bereczki 1990, 61.

22 ISKo 2004, 519.

23 ISKo 2004, 517.

Lapp példa:

(18) *olmužin šād'dām bâha-vuoi'gġâ* 'emberré vált gonosz szellem'²⁴

A szamojéd nyelvek közül a nyenyecből (19), (20) és a szölkupból (21), (22) hozunk példákat.

(19) *ġeneġa? wadam? teńewāna lūca ħańāna me* 'hol van az az orosz, aki nyenyecül tud (sz. sz. nyenyec szót értő orosz hol van)'

(20) *ġikġ pāeġed śertawġ ġārka ħarad* 'ez a kőből épített nagy ház'²⁵

(21) *porqyp śüssġyl' imamy* 'ruhát varrandó feleségem'

(22) *imamy śüssġyl' porqy* 'feleségem által varrandó ruha'²⁶

Ezek és az ezekhez hasonló példák, melyeket bőségesen lehetne idézni az uráli nyelvekből, jól mutatják, mennyire általános a prenominális és balra elágazó particípiumi alárendelés az uráli nyelvekben.

5. Azt a jelenséget, hogy a nyelvek általában következetesen balra vagy jobbra elágaztatók, a tipológusok általában pszicholingvisztikai okokkal hozzák összefüggésbe.²⁷ Különösen Kuno hangsúlyozza, hogy a nyelvek azért törekednek e tekintetben egyöntetűsége, mert a két irány vegyítése óhatatlanul köztes beágyazásokra vezetne, ami bonyolulttá tenné a mondatlétrehozást, illetve mondatfelfogást (processing). Még ha így van is, azon – éppen pszicholingvisztikai vonatkozásban – nem lehet „segíteni”, hogy a mondatokat mindig „balról jobbra” ejtjük ki, illetve fogjuk fel. A balra elágaztató nyelvek, mint például az uráli nyelvek is, eszerint mindig nagyobb mértékben terhelik meg a rövid memóriát, hiszen a főtagok rendszeresen csak a nekik alárendelt elemek – esetenként egész szintagmák – után jelennek meg. Szélsőséges például tekintsünk egy olyasfajta magyar (?) mondatot, mint *a macska üldözte patkány rágta sajt penészes volt*. Az alanyt (*sajt*) itt megelőzi egy jelzői particípiumi alárendelés (*patkány által rágott*), ezt pedig egy az utóbbinak alárendelt másik jelzői particípiumi alárendelés (*a macska által üldözött*), aminek következtében az első szintagma pontos funkciója csak a másodiknak az elhangzása után, a másodiké pedig csak a harmadik, az alany–állítmányi szintagma elhangzása után válik világossá; más szóval a rövid memóriának két, szintaktikailag csak utólag értelmezhető szerkezetet kell tárolnia, még mielőtt a mondat teljes szerkezete felfogható lenne. Ha most felidézzük azt az univerzális összefüggést, miszerint a receptív nyelvek alárendelő szerkezetei rendszeresen (prenominálisak és) balra elágaztatók, valamint azt a már szintén említett empirikus tény, miszerint a világ nyelvei között éppen az ilyenek (nevezetesen az SOV alapszórendűek) fordulnak elő a legnagyobb számban, akkor vagy azt kell mondanunk, hogy az emberi agy eszerint érthetetlen módon hajlamos megnehezíteni a saját dolgát, vagy – és ez sokkal valószínűbb következtetés – hogy az elágaztatás iránya valójában mégsem magyarázható pszicholingvisztikai megfontolásokkal. Helyesebbnek látszik ehelyett történeti-tipológiai, illetve történeti-szintaktikai megfontolásokból kiindulni.

---

24 Lakó 1986, 144.

25 Hajdú 1968, 75.

26 Kuznyecova et al. 1980, 254.

27 Kuno 1974, Mallinson–Blake 1981, 300–316, Dryer 1992.

Az uráli nyelvekkel kapcsolatban itt természetesen konkrétan a particípiumi alárendelő szerkezetek balra elágaztató voltát kell szemügyre vennünk. Dryer felfogása értelmében – miszerint az alárendelő szintagmák tárgyrendűek – itt azt kellene mondanunk, hogy ez éppen a receptív alapszórend következménye. Ez azonban valójában tautologikus magyarázat lenne, azaz nem lenne magyarázat. Az a tapasztalati tény, miszerint a receptív szórendű nyelvekben a particípiumi alárendelések balra elágaztatók, két jelenség gyakori együttes előfordulását jelenti ugyan, de önmagában nem magyarázat erre az összefüggésre.

Bizonyos értelemben tényleg úgy áll a dolog, hogy valóban a receptív alapszórend az oka a particípiumi alárendelések balra elágaztató voltának, de nem kívülről és leíró értelemben, ahogyan a tipológusok általában vélik, hanem belülről és történetileg. Mindenekelőtt hangsúlyoznunk kell, hogy a particípiumok jelzői szerepének mai dominanciája nem vetíthető vissza a múltba. A particípiumok ugyanis eredetileg predikátumok voltak. Ennek legfontosabb bizonyítékai a következők:

- 1) A particípiumok egy sor nyelvben beépültek a finit igeragozás alakjai közé, ami az esetek többségében nem a korábbi finit alakok kiszorítását jelentette, ellenkezőleg, éppenséggel azok hiányát voltak hivatva pótolni. Ez az átértékelés nyilvánvalóan csak predikátumi használat esetén mehetett végbe.
- 2) Azokban az indoeurópai és más nyelvekben, ahol az igeragozás jelenlegi temporális rendszere kimutathatóan egy aspektuális rendszerre megy vissza, a particípiumok gyakran megőrzik az aspektuális szembenállást. E particípiumok tehát valamikor az igei funkció megtestesítői voltak.
- 3) Az indoeurópai nyelvek múltjában a particípiumok kimutathatóan nem nomenekhez társultak, hanem predikátumként használták őket.
- 4) Azokban a nyelvekben, amelyekben a valódi melléknévi állítmányok esetében a létige játssza a verbum finitum szerepét, ez a séma gyakran nem terjed ki a particípiumi állítmányokra. A történetileg keletkezett kopulának az volt a szerepe, hogy a nomeneket predikátumi szerephez juttassa. Ha ez a particípiumoknál nem volt szükséges, ez arra utal, hogy utóbbiak már eleve predikatív természetűek voltak.
- 5) A balti finn nyelvekben, például a finnben, az egyes és többes szám harmadik személyű egyszerű igealakok aligha származhatnak particípiumokból, ha azokat ugyanis melléknévi állítmányként fogták volna fel, akkor kopulának kellett volna állnia – vagy később fellépnie – előttük. Egyes particípiumi alakok, mint például az intranzitív igékből képzett múlt idejű „passzív” particípiumok (például finn *tultu*, vö. *ei tultu*) nyilvánvalóan soha nem lehettek jelzők, csakis állítmányok.
- 6) Az ősbibb típusú indoeurópai nyelvek rendszeresen particípiumokat szerepeltetnek a későbbiek alárendelő mellékmondatainak funkciójában: viszonyító, feltételes, megengedő szerkezetek, idő- és célhatározás, egyéb aktuális szituációk. Ez ismét a particípiumok ősi predikátumi szerepére utal.
- 7) Egyes indoeurópai nyelvek, például a germán és az orosz régi nyelvmelékjeiben sokszor fordul elő 'és' jelentésű kötőszó a particípium és a mondat finit igei állítmánya között. Ez „alany + particípium mint állítmány” formájú korábbi mondatszerkezetre utal.
- 8) Az indoeurópai nyelvekben a particípium + főnév szerkezetű összetett szavak többségében a főnév szemantikailag *patiense* a particípium alapjául szolgáló igének. Ez nyilván eredeti ige + tárgy kapcsolatra utal, nem pedig jelző + jelzett szó kapcsolatra.

9) A magyar Halotti Beszédből ismert *hadlaua choltat* típusú particípiumos szerkezet és megfelelői a cseremiszenben, a permi, az obi-ugor és a szamojéd nyelvekben ugyancsak a particípium eredeti predikatív természetére utalnak.

10) A múlt idejű passzív particípium aktív használata egy sor indoeurópai, uráli és egyéb nyelvben ugyanerről tanúskodik: ha ez a particípium eredendően melléknév (jelző) lett volna, akkor szemantikailag rögzült passzivitása kizárta volna ezt az aktív használatot.²⁸

Mindezek alapján világossá válik az összefüggés a receptív jelleg és a particípiumi vonzatszerkezetek balra elágazása között. Ha a particípium eredetileg predikatív természetű, akkor tipológiai értelemben V volt, tehát saját vonzatai, akár az S, akár az O kategóriájába tartoznak, egy OV típusú nyelvben csakis tőle balra helyezkedhettek el. A leendő particípiumi alárendelés előzménye két SOV mondat összekapcsolódása lehetett, ahol is az első mondat V-je (azaz predikátuma) particípium volt, a másodiké pedig finit ige. P-vel jelölve a particípiumi állítmányt, a két mondat egyesítése tehát $S_1O_1PS_2O_2V$ felépítést adott. Ha adott esetben a két S (szemantikailag) azonos egymással ($S_1 = S_2$), közülük az egyik könnyen kieshet. Az esetek többségében, a particípiumok predikátumi jellegének elhomályosulásával, nyilvánvalóan a második S-nek kellett megmaradnia, hiszen ez volt a főmondat verbum finitumának alanya, s közelebb is állt hozzá. Ha az első mondatból elmarad az S, és a P elveszti predikátum jellegét, akkor a megmaradt O_1PSO_2V sorban az O_1P már az S jelzőjének értelmeződik, azaz előáll a mai állapot: a particípiumi szerkezet megtartja mondatértékét, de formálisan alárendelő jelzői szerkezetként (RelN) funkcionál.²⁹ Hogy tehát a particípium megelőzi a nomen, amelyre vonatkozik, s egyszersmind a particípium vonzatai megelőzik őt magát, röviden hogy a particípiumi szerkezet minden tekintetben balra elágazó, egyaránt abból adódik, hogy OV nyelvekben eredetileg az egész ma alárendelt szintagma önálló, s ezért SOV felépítésű mondat volt.

A particípiumi alárendelés a mai nyelvekben természetesen a tárgy (sőt más mondatrész) jelzője is lehet. Ezekben az esetekben is névszóismétlések kiküszöböléséről van szó, a különbség csak annyi, hogy itt az azonos névszó a két eredeti mondatban nem azonos funkcióban szerepelt. A legvalószínűbb, hogy ilyenkor a leendő főmondat állt elől: $S_1O_1VS_2O_2P$ (például „a lány a fiút látja” „a fiú a borjút vezető”). Némi bonyolultsággal itt is levezethető lenne a balra elágazás belső keletkezése, azonban sokkal valószínűbb – és egyszerűbb is – az a magyarázat, miszerint amikor az előző bekezdésben bemutatott, az alanyok azonosságából előállt szerkezet megszilárdult, a particípium + nomen (s ebben az esetben következésképpen RelN) sorrend általános sémává vált, függetlenül attól, hogy az ismétlés kiküszöbölésekor kimaradt nomennek mi volt a viszonya az egykori particípiumi állítmányhoz. Az uráli nyelvekben ezt még az általános jelző + jelzett nomen sorrend analógiája is megerősíthette.³⁰

---

28 Nézeteimet a particípiumok eredeti predikátumi természetéről részletesebben argumentálva, példákkal és szakirodalmi utalásokkal kifejtettem Havas 2006b-ben.

29 A levezetésben végig feltüntetjük az O-t mindkét V mellett, természetesen nem szükséges hogy ez minden esetben így lett légyen: akár a particípium, akár a verbum finitum lehetett intranszitiv ige (vagy lehetett az O-tól különböző vonzata). SOP+SV, SP+SOV vagy akár SP+SV összetételekből kiindulva az első S kiesésével ugyanarra az eredményre jutunk, nevezetesen hogy a particípium a korábbi első állítmányból a (korábban második) alany jelzőjévé értelmeződik át.

Summa summarum a participíumi alárendelés prenominalis és balra elágaztató volta egyaránt e nyelvek többségének, illetve a kikövetkeztethető finnugor és uráli alapnyelvnek receptív voltával függ össze, mégpedig mind leíró, mind történeti értelemben. Hogy itt ősi, szerves tulajdonságról van szó, azt éppen a balti finn nyelvek alakulása mutatja, amelyek látszólag ellentmondanak ennek az összefüggésnek. Mint említettük, ezekben a nyelvekben SOV → SVO váltás történt, általános felfogás szerint indoeurópai (germán) hatásra, mely egy sor más tekintetben is kimutatható. Ugyanakkor a legősibb szintagmák szórendi összefüggéseit ez nem tudta befolyásolni. A participíumi alárendelő szintagmák ezekben a nyelvekben is megmaradtak ReIN felépítésűnek, illetve balra elágazónak, mint az SOV típusú rokon nyelvekben. Vö. például finn *tutkimuksen mukaan yksi lukion opetustuloksiin vaikuttavista tekijöistä on opiskelijoiden lähtötaso* 'a kutatás alapján a gimnáziumi tanulmányi eredményességre ható egyik tényező a tanulók kiinduló szintje' és semmiképpen sem **yksi tekijöistä, vaikuttavista lukion opetustuloksiin*, amely szórend csaknem alternatívamentes (de mindenesetre standard) lenne például egy olyan SVO nyelvben, mint az orosz (*один из факторов, влияющих на успеваемость...*).³¹ Ez egyike azon jelenségeknek, melyekből a finn nyelv egykori SOV jellegét akkor is ki lehetne következtetni, ha rokon nyelvei nem lennének ismereteseek.³²

Az uráli, illetve finnugor alapnyelv receptív szórendjéről történeti hipotézisek nélkül is feltételezhetjük, hogy archaikus jelenség. Mint szó volt róla, már eleve erre vall az az empirikus tény, hogy a világ nyelveinek összességében ez az alapszórend a leggyakoribb. Másrészt az a tendencia, miszerint tranzitív igék esetén a tárgy és az ige szintaktikailag és szemantikailag szorosabb kapcsolatot mutat egymással, mint az alany és az ige (vö. a jelöletlen tárgyias szóösszetételeket, a tárgy igébe inkorporálásának nagyobb gyakoriságát az alanyéhoz viszonyítva, az ige és a tárgy közé beiktatható egyéb mondatrészek korlátozott voltát stb.), a leginkább

---

30 Érdekes módon a jelző és a jelzett szó azok közé az elempárok közé tartozik, amelyeknek sorrendje nem függ össze az alapszórenddel. Bár Greenberg és Vennemann feltételezte, hogy a jelző tárgyrendű, a későbbi vizsgálatok tanúsága szerint ez nem mutatható ki, sőt, az AN sorrend még gyakoribb is a VO, mint az OV nyelvekben. Ezért egyszerűen kontingens tényként kezelhetjük, hogy az uráli nyelvekben az AN sorrend teljesen általános.

31 Egy SVO nyelvben tehát posztnominatív és jobbra elágaztató alárendelő szerkezeteket várunk. Az orosz ebből a szempontból mintaszerű, más SVO nyelvekben azonban nem ez a helyzet, a németben például a participíum és a nomen együtt tartásának elve csak a balra elágazást teszi lehetővé (*der das Kalb führende Junge*), az angol viszont, ha a participíumnak vonzatai is vannak, inkább „visszatér” az NRel felépítéshez és a jobbra elágaztatáshoz (*the reading boy - the boy reading his favourite newspaper*). A prenominalitás és a balra elágaztatás összefüggése az OV-vel szilárdabbnak tűnik, mint a posztnominalitás és a jobbra elágaztatás a VO-val, kivéve az igekezdetű nyelveket (VSO és VOS), ahol az NRel és a jobbra elágaztatás valóban kivételtelennek mutatkozik. A kérdésről jó összefoglalás Song 2001, 241–244.

32 Vö. Campbell, 1997. A participíumi alárendelésen kívül a balti finn nyelvek eredeti SOV alapszórendjére utaló vonás továbbá a birtokos–birtok szórend, a névutók használata vagy az összehasonlítási etalonnak a középfokú melléknév előtti elhelyezkedése (*hän on minua pitempi* 'ő nálam magasabb'). Bizonyos fokig ugyanez mondható el a zürjénről, ahol azonban – talán a kitartóbb orosz hatás eredményeképpen – a szórend általában véve is fellazult; így például bizonyos esetekben a participíum utánra is kerülhetett annak valamely vonzata, de valószínűleg csak akkor, ha az adott participíumnak egyidejűleg több különböző vonzata is volt. Vö. Szerebrennyikov 1967; Sutov 1999.

éppen az SOV szerkezetben igazolódik, ahol az O közelebb áll az igéhez, mint az S. (Az SVO-ban az intranszítív mondatok SV felépítésének analógiája erősebbnek bizonyul – az O nem hatolhat be közéjük, ezért az ige másik oldalára kerül –, nem is szólva azokról a nyelvekről, amelyeknek alapszórendjében az O és a V nincs is közvetlenül egymás mellett.)

Az SOV szórend archaikusságát történeti-tipológiai megfontolások is alátámasztják.³³ Ezeknek alapján megkockáztatható az a hipotézis, hogy az OV szórend általában is ősi, mint a VO. Ugyanerre utalhat az a többször említett jelenség, hogy SOV → SVO váltás nemcsak a balti finn nyelvekben meg a zürjénben következett be, hanem a ma már többségükben SVO típusú indoeurópai nyelvek kikövetkeztetett alapnyelve, a protoindoeurópai nyelv is SOV típusú volt. Egyébként nagy valószínűséggel az a tény is, hogy a mai indoeurópai nyelvekben az alárendelő mellékmondatok főlényben vannak a particípiumi szerkezetekkel szemben, az indoeurópai fejlődés SOV → SVO váltásával kapcsolatos fejlemény.³⁴

Az SOV szórend és a balra elágaztatás mindenesetre ősi öröksége az uráli nyelveknek, és lehetséges, hogy már az alapnyelvben is az egyetemes (intranszítív és tranzítív igék számára azonos alakú) alany kialakulását megelőző, ebben az értelemben preinominatív reliktumként érvényesült.

Hivatkozások

- BARTENS, Raija (1979), *Mordvan, tšeremissin ja votjakin konjugation infiniittisten muotojen syntaksi*. SUST 170. Helsinki.
- BERECZKI Gábor (1990), *Chrestomathia Ceremissica*. Budapest.
- BERECZKI Gábor (2000), *Bevezetés a balti finn nyelvészetbe*. Budapest.
- BERECZKI Gábor (2003), *A magyar nyelv finnugor alapjai*.³ Budapest.
- CSEPREGI Márta (1998), *Szurguti osztják chrestomathia*. Szeged.
- CSÚCS Sándor (1990), *Chrestomathia Votiatica*. Budapest.
- DRYER, Matthew S. (1992), The Greenbergian word order correlations. *Language* 68: 81–138.
- DRYER, Matthew S. (2005), Order of Subject, Object, Verb. In: Haspelmath et al., 330–333.
- GREENBERG, Joseph H. (1963), Some universals of grammar with particular reference to the order of meaningful elements. In: Greenberg (szerk.), *Universals of language*. Cambridge, Mass. 73–113.
- HASPELMATH, Martin – DRYER, Matthew S. – GIL, David – COMRIE, Bernard (szerk.) (2005), *The World Atlas of Language Structures*. Oxford University Press.
- HAVAS Ferenc (2003), A tárgy tárgyában. Mondattipológiai fontolgatások. In: *Budapesti Uráli Műhely III*. MTA Nyelvtudományi Intézet, 2003. 7–44.
- HAVAS Ferenc (2005a), Tárgyas ragozás és medializáció. In: *BUM 4. Uráli grammatizáló*. MTA Nyelvtudományi Intézet. 147–185.

---

33 Ennek bizonyítékairól, és általában a mondat szerkezetek csoportosításáról és történeti-tipológiai, általam szkematogóniának nevezett összefüggéséről egy sor helyen írtam részletesebben, vö. Havas 2003, 2005b, 2006a, 2006b.

34 A particípiumi alárendelés ősiségéről és az alárendelő mellékmondatok kialakulásának az SOV → SVO váltással való összefüggéséről az indoeurópai nyelvekben lásd különösen Lehmann 2002, 103–113.

- HAVAS, Ferenc (2005b), Nominative, nominativity, nominativitism. *Sprachtheorie und germanistische Linguistik* 15. 1. 33–62.
- HAVAS, Ferenc (2006a), Die Ergativität und die uralischen Sprachen. *Finnisch-Ugrische Forschungen*, Band 59 – Heft 1–3: 81–131.
- HAVAS, Ferenc (2006b), Die Pränominativität der uralischen Partizipien. *Ural-Altäische Jahrbücher*, Neue Folge, Band 20: 16–50.
- HAWKINS, John A. (1983), *Word order universals*. Academic Press, New York.
- HONTI László (1984), *Chrestomathia Ostiatica*. Tankönyvkiadó, Budapest.
- ISKO (2004): *Iso Suomen Kielioppi*,² (főszerk.) Auli Hakulinen, Helsinki.
- KÁLMÁN BÉLA (1976), *Chrestomathia Vogulica*.² Budapest.
- KEENAN, Edward L. (1985), Relative clauses. In: *Shopen 1985*, 141–170.
- KERESZTES László (1990), *Chrestomathia Morduinica*. Budapest.
- KUNO, Susumu (1974), The position of relative clauses and conjunctions. *Linguistic Inquiry* 5, 117–136.
- KUZNYECOVA et al. [Кузнецова, Ариадна Ивановна – Хелимский, Евгений Арнольдович – Грушкина, Елена Владиславовна] (1980), *Очерки по селькупскому языку. Тазовский диалект. Том I*. Moszkva.
- LEHMANN, Winfred P. (1973), A structural principle of language and its implications. *Language* 49: 47–66.
- LEHMANN, Winfred P. (szerk.) (1978a), *Syntactic typology: studies in the phenomenology of language*. Austin.
- LEHMANN, Winfred P. (1978b), The great underlying ground-plans. In: *Lehmann 1978a*, 3–56.
- LEHMANN, Winfred P. (1978c), Conclusion: toward an understanding of the profound unity underlying languages. In: *Lehmann 1978a*, 395–432.
- LEHMANN, Winfred P. (2002), *Pre-Indo-European*. *Journal of Indo-European Studies Monograph*, 41. Washington.
- MALLINSON, Graham – BLAKE, Barry J. (1981), *Language Typology. Cross-linguistic Studies in Syntax*. Amsterdam etc.
- RÉDEI Károly (1978), *Chrestomathia Syrjaenica*. Budapest.
- RUHLEN, Merritt (1975), *A guide to the languages of the world*. Language Universals Project, Stanford.
- SONG, Jae Jung (2001), *Linguistic Typology. Morphology and Syntax*. Harlow etc.
- TOMLIN, Russell S. (1986), *Basic word order: functional principles*. London.
- ULTAN, Russell (1969), Some general characteristics of interrogative systems. *Working Papers on Language Universals*. 1. 41–63.
- VENNEMANN, Theo (1974), Analogy in generative grammar: the origin of word order. In: *Proceedings of the Eleventh International Congress of Linguists. II. Bologna*. 79–83.